

A HÓDÍTÁS OSZMÁN MÓDSZEREI (*)

Halil Inalcik

Eredeti cím: Halil Inalcik: Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica*, No. 2 (1954). pp. 103-129. (Fordította: dr. Rácz Attila PTE ÁJK DI)

(1) *A fokozatos hódítás módszere*

Olybá tűnik, az oszmán hódításoknak két, pontosan kivehető és szinte módszeresen alkalmazott szintje létezett. Az oszmánok a szomszédos államok felett először egyfajta védnökségszerű fennhatóság kialakítására törekedtek. Ezt követően a helyi őshonos dinasztiák megsemmisítésével a közvetlen fennhatóság kialakítását célozták meg ezen országok felett. Az oszmánok által gyakorolt közvetlen fennhatóság alapvetően a *timar* rendszer alkalmazását jelentette, amely az ország népességének és erőforrásainak *defter* (hivatalos nyilvántartási jegyzék) formájában való módszeres rögzítésén alapult. A timar rendszer kiépítése nem szükségszerűen jelentett gyökeres változtatást a korábban fennálló társadalmi és gazdasági viszonyok tekintetében. Ez valójában a helyi állapotoknak és társadalmi osztályoknak az oszmán intézményekhez való egyfajta óvatos hozzáigazítása volt, mellyel a fokozatos asszimilációt célozták meg.

Az oszmán hódítások fokozatos véghezvitelében ennek a két stádiumnak az alkalmazása nyomon követhető egészen az oszmán történelem kezdeti időszakától. Példaként hozva, a dinasztiaalapító Osman viszonya Köse Mihál-lal (Koze Michael), Harmankaya (Chirmenkia) helyi urával, illetve Samsama Çavuşsal és más *tekvurral*⁺ először szövetségi, majd később hűbérúri jellegűt mutat.¹ Ez legvalószínűbben a határterületeken (*uc*) fennállt különleges katonai szervezetnek volt köszönhető, mely szervezetben a legfőbb határvidéki hűbérurak (*uc-emîri*) és vazallusaik (*bey*) játszottak szerepet.² Mindenesetre a XIV. században - mint látjuk - a hűbéresség hosszabb-rövidebb időszaka után számos parányi állam beolvadt az oszmán állam

* Köszönetemet szeretném kifejezni Mr. D. Sheriniannak és Mr. Th. Buchanannak ezen tanulmány török nyelvből angolra való fordításában nyújtott segítségükért.

⁺ A bizánci korszakban az anatóliai keresztény előjárók elnevezése. Jelentése: erődítmény, illetve erődített település, város ura, vagy egy terület kormányzója. Az angol nyelvű szövegben a „tekvour” szóalak szerepel (lásd bővebben: Alexis G. C. Sauvidés: On the Origins and Connotation of the Term „tekvur” in Byzantine-Turkish Relation. *Maisonneuve & Larose - ALIF - Les Éditions De la Méditerranée*, Tunis-Paris, 2002.), más forrásban „tekvur” (Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley, Calif: University of California Press, 1995), vagy tekür (Dede Korkut könyve, Fordította: Adorján Imre és Puskás László, L1Harmattan, Európai Folklór Intézet, 2002, Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár). (A ford. megjegyzése.)

¹ Lásd H. Inalcik: *Stefan Duşandan Osmanlı İmparatorluğ una*, in *Mélanges Fuad Köprülü*, Istanbul, 1953, pp. 211-212.

² Lásd F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935, p. 89.

testébe. Amikor I. Bayezid (1389-1403) a koszovói harctéren szultáni méltóságra emelkedett, több vazallus uralkodó is jelen volt, úgymint a Bizánci Császár (vazallus 1373 óta), fejedelmek Bulgária területéről (vazallusok 1371 óta), szerbiai hercegek Szerbiából és Makedóniából (vazallusok 1372 óta), továbbá helyi földesurak Albániából (vazallusok 1385 óta), Görögországból és az Égei-tenger szigeteiről. Anatóliában nem csak a nyugati *gâzi* hercegségek, de a Konyában székelő Karamanidák is oszmán vazallusok voltak.

I. Bayezid Szultán új politikát léptetett életbe azzal, hogy számos gyors katonai hadjárat eredményeként közvetlen fennhatóságot hozott létre ezek felett a vazallus országok felett. Céljai elérésére kedvező alkalmat biztosított az anatóliai fejedelemségek trónra lépése elleni lázadása, valamint a vazallus bolgár király szövetségkötése az ellenségnek számító magyarokkal. Elűzte a helyi dinasztiákat és országaikat a maga közvetlen irányítása alá vonta. Érdekességként említhető, hogy a híressé vált serresi gyűlésen, amikor Bayezid egybehívta a balkáni vazallus fejedelmek többségét, a híresztelések szerint egy pillanatra megfordult fejében kivégeztetésük gondolata.³ Bayezid felmérte Konstantinápoly birodalmi városának jelentőségét egy Dunától az Eufráteszig egységesített birodalom kiépítésében. Ennél fogva a Boszporusz partján felépítette az Akcha-hisar erődöt (*Anadolu-hisari*) és kísérletet tett a város bevételére.⁴ Számunkra különösen érdekes az az önmagáért beszélő reakció, hogy - mind Bayezid regnálása alatt, mind azt követően - nemcsak a meghódított területeken, de magában az oszmán államban is elleneztek ezt az erőszakos és kapkodó, rohamléptekkel haladó bekebelezési politikát. Ezt a politikát a jó oszmán hagyomány ellen valónak tartották. Bayezid idején Çandarli Ali Pasa és Hodja Firuz Pasa személye közötti különbségben testesül meg az átgondolatlan „villámhódítás” és a fokozatos terjeszkedés két eltérő szemléletmódja. Mintegy fél évszázaddal később Çandarli Ali Pasa még mindig a legdurvább szavakkal illette Hodja Firuz gátlástalan háborús politikáját. A Bayezid kormányzását bíráló népszerű oszmán hagyomány keserves panasszal élt az oszmán közigazgatás rendszerébe a Bayezid által bevezetett defterek eszközével központosított kormányzásának új fiskális módszere ellen is. Látni fogjuk, hogy az oszmán kormányzás alapvető eszköze a defter volt. Bayezid az ősi helyi előkelők helyébe saját szolgálait (*gulâm*)⁵ ültetve Anatólia újonnan meghódított területein is megkísérelt gyökeres változtatásokat véghezvinni. Az erőszakos egységesítésre törekvő, egyébként erőteljes ellenállást is kiváltó politikája volt az igazi oka birodalma későbbi összeomlásának 1402-ben. A tényyszerűség talaján szemlélve azonban Bayezid érdemének kell betudnunk azt, hogy a régi iszlám és

³ Lásd Zakythinos, *Le despotat grec Morée*, Paris 1932.

⁴ Lásd Halil Inalcik: *Fatih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, p. 122.

⁵ Lásd később, pp. 120-122.

ilkhanida közigazgatás módszerét maradéktalanul átvéve Osman Gâzi és Orhan Gâzi félfudális államát, annak vazallusaira és jelentékeny hatalmi erőt képviselő *uc-beyeire* (katonai vezetők a határvidéki területeken) támaszkodva, egy a hagyományos intézményrendszerre épülő valódi iszlám szultanátussá fejlesztette tovább. Ugyanebben az időszakban erősödött meg és jutott jelentős szerephez az állami szervezetrendszerben a központi hatalom legfőbb eszközének tekintett „Porta katonáinak” (*Kapi-kulu*) nevezett szervezeti egység.⁶ Miután Bayezid birodalmát 1402-ben Timur megsemmisítette, a birodalom újjáépítéséhez legjelentősebb mértékben kormányzási rendszerének maradványai járultak hozzá. Hogy csak a fennálló timar földbirtokok összeírásai jegyzékét említsem az oszmán fővárosban, amelyek egyébiránt a törvényes jogcímet is biztosították a kinevezettek számára, így azon timar birtokosok voltak a leginkább érdekeltek ezen földeknek az oszmán szultán hatalma alatti egyesítésében, akik az újonnan meghódított területeken Bayezidtól nyerték címüket. Így láthatóan Bayezid nem minden erőfeszítése volt hiábavaló.⁷

Bayezid utódai, I. Mehmed, II. Murad és I. Süleyman az óvatos hódítás politikáját folytatták, tiszteletben tartották mind a régi török Anatóliában visszaállított fejedelemségek,⁸ mind a balkáni kis államok fennállását. Amikor az oszmánok szükségesnek találták fellépésüket ezen muszlim államok ellenében, mindent megtettek annak érdekében, hogy a muszlim világ szemében igazolást találjanak cselekedeteikre. Számos megfelelő érv mutatkozott az óvatos hódítási politika indoklására, egyrészt az oszmán trónkövetelők fellépése Konstantinápolyban,⁹ másrészt egy új invázió fenyegetése kelet felől, továbbá félelem egy nyugatról kiinduló kereszties hadjárattól. Az óvatos hódítás politikája elsődlegesen a Çandarlı család, egy vezíreket adó régi oszmán família tevékenységének volt betudható, akik egyébiránt az államügyek tekintetében korlátlan hatalomra tettek szert, s e politikának különösen Çandarlı Halıl Pasa Nagyvezír (1429-1453) volt erőteljes szószólója. Szerbia statusának visszaállítása 1444-ben és a béke fenntartása Bizánccal kitűnő megmutatkozása Çandarlı Halıl Pasa politikájának. A

⁶ Lásd Ashik Pashazâde, ed. Ali, Istanbul 1332, p. 78.

⁷ P. Wittek (*De la défaite d' Ankara á la prise de Constantinople*, REI, 1938), Azonkívül Bayezid birodalmának „koraszülött” jellegét tartják egyben összeomlása okozójának is.

⁸ Nyugat-Anatólia saját régi dinasztiák vezetése alatt újra szétvált a korábban fennállt fejedelemségekre, mely így már nem élvezte többé az oszmán uralom alatt megtapasztalt biztonság és a gâzi harcosok ténykedése által nyújtotta előnyöket. Ezért ezeket a fejedelemségeket II. Murad minden további nehézség nélkül tudta újra uralma alá vonni (1423). Az oszmán szultánok - az *uc-emîrek* valódi örököseiként - könnyen igényt tarthattak a korábbi Szeldzsuk állam történelmi határain túlmenő területekre, melyeket a gâzik, a határvidéki harcosok már egyszer meghódítottak.

⁹ Először Mustafa, Bayezid fia tett kísérletet a trón megszerzésére 1416-ban és 1421-ben. Ezt követően Orhan Çelebi – legnagyobb valószínűség szerint Bayezid egyik unokája – fejtett ki ebbéli aktivitást Indjegizben és Dobrudzsában 1444-ben. Biztonsággal kijelenthetem, hogy a trónutódlási harcok I. Bayezid leszármazottjai között csak Konstantinápoly elfoglalása után fejeződtek be. (Lásd H. Inalcik: *Fatih Devri*, pp. 69-70.)

békülékeny és a körülményekhez inkább óvatosan hozzáigazodó politikájának fenntartása érdekében 1444-ben küzdelemre kényszerült a fiatal II. Mehmed Szultán köré csoportosuló új katonai csoport ellenében. Konstantinápoly 1453. évi meghódítása után, amelyet e katonai csoport sikerének könyveltek el, Çandarlı Halıl kivégezték, és újra a katonai győzelem eszközével elért egységesítés politikája került uralomra. 1439-ben Róma és Konstantinápoly közötti szövetség megkötése utáni időszak válságos volt. 1446-ban II. Mehmedet lemondatták, háborút pártoló tanácsadóit pedig száműzték a kormányzásból. II. Mehmed számára 1451-ben, másodszeri trónra kerülése idején nyilvánvalóvá vált a hódító háborúk szükségszerűsége, egyrészt saját hatalmi pozíciójának szilárd alapokra helyezése, másrészt az Oszmán Birodalom jövőjének érdekében.¹⁰

Amint láttuk, az oszmán hódítás két fokozatának létezése valójában a történelmi körülményekből eredeztethető. A hagyomány túlélte még a Hódító⁺⁺ sikeres egységesítő tevékenységét is, amelyet a szakadatlan hadjáratok segítségével sikerült elérni. Példaként szabadon megemlítenünk Süleyman Szultán Magyarország irányában megnyilvánuló politikáját. Másrészt a fokozatos bekebelezés még a közvetlen fennhatóság alá vonás után is folytatódott. Az alábbiakban ez kerül taglalásra.

(2) A meghódított területek statisztikai összeírása

Mielőtt a hódító hadsereget visszavonták volna, több stratégiai fontosságú erődítménybe azonnal kisebb létszámú helyőrségi csapatokat helyeztek el. Azután a többi erősséget a szultán külön parancsa alapján gyakran lerombolták. Ez az intézkedés, melyet az oszmánok gyakran alkalmaztak, először is azt a célt szolgálta, hogy elkerüljék a szükségszerű fenntartással járó kiadásokat, másodszer pedig azt, hogy megelőzzék egy helyi fejedelem vezetésével szerveződő ellenállási központ újjáéledését. Ezután az oszmán hadsereg fő erejét alkotó *sipâhîk* (lovas harcosok) a falvakban rendszerint timar birtokokat kaptak az újonnan meghódított vidék teljes területére terjedően. Közülük számosakat - *hisar-eris*, vagy *kale-eri* néven - erődítményekben állomásoztattak. A XV. században a legtöbb erődítményben a valódi katonai erőt a *hisar-eris* csapatok képviselték. Kétségtelen ténynek mondható, hogy biztonsági intézkedésként ezeket a reguláris csapatokat a birodalom távoli területeiről toborozták. A nyilvántartási jegyzékek

¹⁰ Lásd ezen 1443-1453 közötti fejlemények tekintetében H. Inalcik: *Fatih Devri*.

⁺⁺ II. (el-Fatih) Mehmed (1451-1481). (A ford. megjegyzése.)

tanúsága szerint az Anatóliában állomásozó hisar-eri lovasság tagjainak nagy többsége Rum-ili terülről, azaz a Balkánról érkezett, a Rum-iliben állomásozók pedig Anatóliából.

Még ha korlátozták is az erődített helyek számát, az oszmánok rákényszerültek az őshonos lakosság segédsapataként való alkalmazására, máskülönben az oszmán hadsereg nagy részét kellett volna birodalomszerte erődítmények százaiban tétlenül hátra hagyni. Az őshonos katonai erők hűségét külön kiváltságokkal, például egyes adók alóli mentességgel ösztönözték. De ezeket a privilégiumokat nem örökletes időre adományozták, a szultán kénye-kedve szerint akár vissza is vonhatta.¹¹ Ráadásul az erődökben állomásozó segéd erők - ahogy láttuk - mindig csatlakoztak a felvonuló reguláris oszmán katonasághoz. Néhány különleges esetben egy egész város lakossága kapott adókedvezményt hűségük folyamatos biztosítása érdekében. Például Konya és Kayseri város nyilvántartási jegyzékkönyveiben¹² megállapították, hogy „hűségességük következtében, melyet az Uzun Hasan elleni háború idején tanúsítottak” a teljes lakosság adózás alóli felmentést kapott, és ez csakugyan olyan kedvezmény volt, amellyel az oszmánok meg tudták tartani ezeket a fontos városokat. Albániában Akçahisar (CroËa) városának lakossága az erőd védelmezéséért cserébe élvezett adómentességet Iskender Bey hadjárata előtt.¹³

A meghódított területeket, melyek általában megtartották az oszmánok előtti közigazgatási határaikat,¹⁴ a terület méretétől függően egy, vagy több *sancak bey* megbízatása alá helyezték. Valójában a sancak képezte a birodalom igazi közigazgatási és katonai alapegységét, a sancak beyi pedig a sancakja területére kinevezett timar birtokosok első számú parancsnoka volt. Az ő felelőssége volt a háborúba vezetni timarosait, biztosítani a közrendet, valamint végrehajtani a bírói és a kormányzati határozatokat. A sancak területén felmerült minden jogvita, beleértve a katonaságra (*'askerî*) vonatkozó bíraskodási ügyeket is, kizárólagosan a *kâdîk* hatáskörébe tartozott, akik függetlenek voltak a sancak beyektől. A sancak a sancak beynek alárendelt, de területén vele azonos feladatköröket ellátó *subaşı* vezetése alatt további közigazgatási alegységekre, *vilâyetek*re osztódott. Az Ashik Pashazâdeban, akinek XIV. század vége felé íródott forrásmunkája,¹⁵ arra vonatkozóan találunk közléseket, hogy Osman Gâzî kâdîkat és subaşıkat nevezett ki az újonnan meghódított városokban. Az 1431-es Albán defter szerint minden városnak volt kâdîja és subaşıja. Érdeemes megemlíteni, hogy ugyanebben a defterben

¹¹ *Fatih Devri*, p. 163, 180.

¹² Istanbul Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü, Tapu defterleri N° 40 (Konya), N° 33 (Kayseri).

¹³ Lásd *Arvanid Sancađi Defteri*, saját kiadásom, Ankara 1954, p. 103.

¹⁴ Lásd *Fatih Devri*, p.181.

¹⁵ Ali kiadása, Istanbul 1332, pp. 18-20.

a kâdîknak fizetség gyanánt timar birtokokat adományoztak, amely már ebben az időszakban jelzi a timar rendszer későbbi jelentőségét a provinciák közigazgatásában.

A *vilâyet tahrîri* volt az oszmán közigazgatás alapja. Ez a helyben fellelhető minden adóköteles forrás felbecsléséből és az adatoknak a *defter-i hâkâni* néven ismeretes birodalmi nyilvántartó könyvben való rögzítéséből állt. Ezután a defterek alapján a különböző körzetekre vonatkozóan megállapították az adóterhet, továbbá a területhez hozzárendelték azt a katonaságot, akik beszedték az adót, amely egyben a fizetségüket is jelentette. A defterek nem csak meghatározták az egyes parasztgazdákra vonatkozó esedékes adóösszeget, hanem hivatalos földjegyzékként is szolgáltak, amely megalapozta földre vonatkozó jogos igényt is.

A török archívumokban a legrégebbi ilyen jellegű rendelkezésre álló defterek Albániához kapcsolódnak, H.u. (Hidzsra után) 835-re (1431-1432) datálhatóan.¹⁶ Premedi-Görice (Koritsa) defterében található feljegyzés világosan mutatja, hogy ennek a területnek egy korábbi jegyzékét I. Bajezid (1389-1403) idején készítették, amíg a terület északi térségeinek felmérési jegyzéke csak I. Mehmed (1413-1421) idején jelenik meg. A korábbi összeírások bizonyára csaknem közvetlenül a terület meghódítása után készültek.¹⁷ Ankara H.u. 868. évre datált defterében¹⁸ is vannak utalások a provincia felmérésére vonatkozóan, amelyet Timurtas Pasa készítettett, aki - mint tudjuk - 1396 körül volt a provincia kormányzója. A közkedvelt régi névtelen krónikák hevesen bírálták az *ulemât*, amiért az oszmán uralmi rend részévé tette a defter-rendszert.¹⁹ Együttesen számításba véve az általam említett defterekben fellelhető beszámolókat, ezek a közvetett utalások további bizonyítéknak tekinthetők a *tahrîr* rendszer valódi kezdeteire vonatkozóan az oszmán államban. Másrésztől Ashik Pashazâde - a krónikás - utalást tesz Karasi meghódítása után készült tahrîrjára Orhan Gâzi (1326?- 1361) regnálásának időszakából.²⁰

Ez még önmagában nem kielégítő bizonyíték arra a végkövetetésre vonatkozóan, hogy a tahrîr rendszer létezett ebben az időszakban, de az 1431. évi defterekben már olyan bevett és kikristályosodott török nyelvi fordulatok, illetve szakkifejezések találhatók, amelyek még két évszázad múltán is ugyanazok voltak. Ez jelezheti azt, hogy a tahrîr rendszert már I. Bayezid előtt hosszú időn keresztül alkalmazták. Azon kívül Orhan Gâzi időszakában ismereteink vannak egy magasan fejlett oszmán kancellária létezéséről.²¹ Végezetül az 1431. évi

¹⁶ Lásd H. Inalcik: *Arvanid Defteri*, Giris, p. 1.

¹⁷ Ibid, pp.III-V.

¹⁸ Başvekâlet Archives, Maliye def. N° 9.

¹⁹ *Tevârih-i Al-i Osman*, ed. I. H. Ertaylan, p. 47.

²⁰ Ali's edition, p. 45.

²¹ Lásd Orhan Gâzi *mülknâme*-ja, Arsiv Klavuzu, I. p. 277.

defterekben előfordul számos perzsa nyelvű kifejezés, amely jelezheti a rendszer perzsa-ilkhanida, vagy szeldzsuk eredetét.

Hidzsra után 983-ra datálhatóan (Kr.u. 1575) van két rendeletünk, amelyek Anatólia körülbelül hatvan évvel azelőtt meghódított keleti provinciáinak²² tahrîr ügyeket intéző tisztviselői számára tartalmazzak utasításokat. Ezek a rendeletek tökéletes képet nyújtanak számunkra arról, miként ment végbe a tahrîr rendszer gyakorlati végrehajtása, amely a következők szerint foglalható össze:

1. Egy emîn kapott kinevezést a feladat végrehajtására. Tevékenységét egy alárendelt hivatalnok - a kâtib - segítette, aki megfogalmazta a jegyzőkönyvet és rögzítette az adatokat a defterben. Mindkettejük jogosult volt a felmért kerületben háztartásonként egy *akça* összeget beszélni a tahrîr végrehajtása során keletkezett költségeik fedezésére.
2. Az emîn összegyűjtötte mindazon dolgokra - népességre, művelés alatti területekre, szőlőskertekre, gyümölcsösökre, stb. - vonatkozó adatokat, amelyek az adóztatás alapját képezték. Továbbá minden kerületben segítője volt a helyi kâdî, aki egyben ellenőrizte is munkáját.
3. Az egyes kerületek felbecslésének megkezdése előtt az emîn összehívta az összes timar birtokost, vagy azok meghatalmazottjait, és a birtokukban lévő különböző jogi okiratok átadására utasította őket. Ilyenek például: a *berât* (birodalmi határozat a timaros cím, vagy az adómentesség igazolására), a *suret-i defter* (a korábbi nyilvántartó könyv timarra vonatkozó feljegyzésének hivatalos másolata), a *temessük* (a közigazgatási hatóság timarra ill. az adómentességre vonatkozó okirata), a *mahsulât defteri* (a különleges adó összegének megállapítására vonatkozó okirat).
4. Azután az emîn faluról falura járva megkezdte helyszíni vizsgálatát, összehasonlítva az aktuális adatokat a korábbi jegyzékekkel.
5. Minden timar birtokos utasítást kapott arra, hogy a timar birtokán lévő minden felnőtt vigyen az emîn elé, aki feljegyezte a nevüket. A felmérés eredményét egy könyv formájába összeszerkesztve (defter) előterjesztették a szultánnak, aki annak átvizsgálása után megerősítette azt.
6. A *cizye* (csak a felnőtt nem-muszlim által fizetett fejpénz) és az *'avâriz* (szükségadó, különadó) deftereit külön-külön a kâdîk állították össze és terjesztették a szultán elé.
7. A különleges helyi adózási szokásokra vonatkozó jelentés szintén az emîn feladatkörébe tartozott, különös figyelemmel az arányokra és a mértékekre. Ezeket a helyi szokásokat -

²² *Münshêât*, British Museum, Rieu, Or.'9503, pp. 36-41; cf. Ö. L. Barkan, *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, II, 1, pp. 39-44.

miután a szultán átvizsgálta és megerősítette - feljegyezték a defter első oldalára, mint az érintett sancakra vonatkozó *kanûnnâme* (kincstári törvény).

8. Továbbá utasították az emînt, hogy készítsen jelentést a sancakban lévő összes timar birtokosról és csatlósaikról (*cebelû*). Ezután címüknek megfelelően a timarok újraosztása következett, amit egy külön defterben fektettek le.

A tahrîr ezen XVI. században készült leírása ugyanolyannak mutatkozik, mint amit - az 1431. évi defter nyújtotta bizonyítékok szerint - a XV. században használtak.²³ Egy meghódított vidék első tahrîrja is minden bizonnyal ugyanilyen módszer szerint elkészült el. Ezt alapozzák meg Kelet-Anatólia és Ciprus manapság rendelkezésünkre álló defterei, amelyeket rögtön a meghódításuk után készítettek 1518-ban, illetve 1572-ben.

Indokolt valószínűsíteni azt, hogy a meghódított vidék első tahrîrjának elkészítésében az emînt a megszálló hadsereg, de a helyi lakosság is támogatta. Mint ismeretes, a XV. században keresztényeket vagy áttérteket is alkalmaztak kâtibként, mint ahogy Albánia 1431. évi defterében nevezett Dimo, Yorgi és Mankule fia Zaganuz esete is mutatja.²⁴ A helyi lakosság tahrîr-ellenes zavargásaira kivételes esetekben került sor, ahogy látható volt Albániában és Zulkadriyében.²⁵ Mindkét esetben az ország félnomád-félfeudális szervezete volt elsősorban felelős a zavargásokért, megjegyezve, hogy Albániában a 1431. évi tahrîr volt az igazi kezdete a hegyvidéki lakosság nemzeti feudális vezérek - először Araniti és Thopia Zenebissi, majd Kastriota Iskander Bey - alatti elhúzódó küzdelmének.²⁶

(3) *Asszimiláció és a Birodalom létrehozása*

Láthattuk, hogy a tahrîr után kétfajta deftert állítottak össze. Az első mutatta az adókat, részletesen meghatározva azok forrását (*mufassal defter*). A második mutatta az állami bevételek elosztását a katonai osztály tagjai között (*icmâl defteri*). Ez a megkülönböztetés felelt meg az oszmán állam alapelvének.

A birodalom két legfontosabb társadalmi osztálya: a *re'âyâ* (alattvaló) és az *'askerî* (katonaság). Az *'askerî* elvileg nem csupán a hadsereget foglalta magába, hanem minden közszolgát és háztartásának tagjait is. A szultántól kapták fizetségüket és adómentességet élveztek. Így az uralmon lévőket élesen különválasztották az uraltaktól, s kevésbé sem

²³ *Arvanid defteri*, p. XII.

²⁴ *Ibid.*, p. VII.

²⁵ Kemâl Pashazâde.

²⁶ Lásd H. Inalcik *Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle*, in *Mitt. d. Österr. Staatsarchiv*, Bd. IV, 1952, 120-128.

meglepő, ha a huszadik századi gondolkodásmóddal rendelkezők többsége nehezen tudja megérteni az állam elsődlegesen hódításon alapuló sajátságos koncepcióját. Azonnal szükséges azonban hozzáfűzni, hogy az 'askerî nem egy a történelmi idők folyamán jogokat kivívó arisztokrata osztály volt, hanem egy olyan társadalmi csoport tagjai közé való tartozás, amely a szultán akaratától függött. Habár - látni fogjuk - a szultánt ez kezdetben nem akadályozta a hódítás előtti régi arisztokrata csoportok tekintetében az óvatos, a különbségeket inkább békésen összeegyeztető politika alkalmazásában.

Az oszmánok nézete szerint a birodalmon belül minden alattvaló és föld a szultán tulajdona. Ez az elv eltörölt minden helyi és öröklött jogot, privilégiumot a birodalomban, és ennek szabályba foglalása lényegében azzal a céllal történt, hogy megerősítse a szultán korlátlan fennhatóságát, továbbá azt mutatta, hogy minden jog az ő akaratából ered. Csak a szultán különleges dekrétumai - a *berât* - alapítottak jogot, nemcsak a hivatali megbízások tekintetében, de minden földdel kapcsolatos jogcím, beleértve az alapítványi (*wakf*) jogcím estében is. Minden hitbizomány és jog elenyészett a regnáló szultán halálával. Ez volt az igazi értelme a kifejezésnek: „a szultán maga az állam”.

Ennek következtében a korlátlan szultáni hatalom egy feltétlen hűséggel szolgáló végrehajtó szervezetet igényelt. A jogosultság egyetlen forrása a szultán akarata és szultáni jog átruházása volt. Következtetésképp azokat, akik a szultán szolgálatában álltak, vagy akik nevében hatalmat gyakoroltak, azaz az 'askerîket a társadalom többi része felett lévő, elkülönült és megkülönböztetett csoportnak tekintették. Annak ellenére, hogy az iszlámon alapuló „polgári” és büntetőjog a *re'âyâ* és az 'askerî vonatkozásában lényegében azonos volt, az utóbbit a szultán akaratán alapuló speciális törvény - a *kanûn-i sipâhiyân* - hatálya alá rendelték. Az a szabály, mely szerint a *ra'yyet* - az alattvaló - közvetlenül nem léphetett be az 'askerî csoportba, szerves részét képezte a birodalom törvényeinek. Habár a szultán bizonyos feltételek mellett egy rendelettel az 'askerî osztályba emelhetette a *ra'yyet*et, például ha kimagasló katonai tettet hajtott végre. De a szultán hasonlóképpen egy határozatával meg is foszthatott jogállásától egy 'askerî. Az 'askerî réteg jellegzetességét mutatja továbbá az a tény, hogy amikor az 'askerî csupán a beosztásából bocsátott el, továbbra is az 'askerîk rendjéhez tartozott, és a későbbiekben bármikor jogosult lehetett hivatalviselésre. Azonban ha a pozíciójából való elmozdítás után nem kormányzati, hanem civil foglakozást választott, kifejezetten megfosztották 'askerî jogállásától. Bármelyik pasa vagy bey, akit elmozdítottak hivatalából, addig, amíg nem nevezték ki egy új pozícióba, kárpótlást kapott. Érdeemes megemlíteni, ha bizonyos körülmények miatt az 'askerî fiai *re'âyâ*ként szerepeltek a jegyzékkönyvben, katonai eredetüket megjelölve elkülönített listára kerültek.

A XV. századi oszmán jegyzékönyvek jól mutatják, hogy nemcsak a provinciák kormányzatában lévő számos oszmán bey, de a XV. században a fő oszmán haderőben szolgáló timar birtokosok tekintélyes része is egyenesági leszármazottja volt az oszmánok előtti helyi katonai társadalmi rétegnek, illetve nemességnek. Még inkább meglepő felfedezés, hogy a XV. században néhány térségben a timarosok megközelítőleg fele keresztény volt: 1468-ban Branicseva kerületben a 125 timarosból 62, 1431-ben Albániában a 335 timarosból 60, 1455-ben Tirhala tartomány (Tesszália) 182 timarosból 36 volt keresztény.²⁷ Ezeken a területeken ez az arány kétség nélkül nagyobb volt a hódítás utáni első években. Különösen szemléletes egy ilyen timar birtokra vonatkozó következő feljegyzés: „Mivel a sancak-beyi jelentette, hogy a fent említett Mehmednek a timar egy részére vonatkozó jogosultságai visszavonattak, azok odaadattak a keresztény Ivradkonak, mivel eredetileg is az övé voltak, s úgy mondják, hogy sipâhî, és a szultán szolgálatában bizonyította odaadó hűségét.”²⁸ Hogy egy keresztény jogosult legyen timar birtokra, két világosan meghatározott feltételt találhatunk: először is, katonai eredetűnek kellett lennie, másodjára pedig bizonyítania kellett szultán iránti lojalitását. Meg kell jegyezni, hogy ezen keresztény timarosok mindegyike eredetileg a korábbi balkáni államok katonáskodó nemesi osztályához tartozott.²⁹

Ez alatt az időszak alatt, egészen a XVI. századig Boszniában, Szerbiában, Macedóniában, Albániában, Thesszáliában és Bulgáriában a *voynuk* réteg is nagy számban beolvadt az oszmán hadseregbe, elnyerve az 'askerî jogállást. Például Branicseva kerületben 217 *voynuk*, 503 *yamak* (hivatali beosztáson kívüli, tartalékos jelölt) és *lagator* (tisztviselő), Tirhalában 103 *voynuk* és 203 *yamak* volt található. Ezek eredete a szerb voynici, akik Stephan Dushan (1333-1355) birodalmában a nagyszámú, de kisebb birtokkal (*bashtina*) rendelkező kisnemességet alkották.³⁰ A következő okirat az egyik legrégebbi és egyben legérdekesebb utalás az oszmán államban elfoglalt helyzetükre vonatkozóan: „Voynuk: Nikola, Dushnik fia; Yamakok: Gin és Milan és Dimitri; mivel korábbi sipâhîk³¹ fiai, ők voynukként jegyeztetnek fel, tulajdonaikkal, szőlőskertjeikkel és földjeikkel együtt, amely most az ő birtokukban van. Feljegyeztetett a 858. év Muharrem havában, Adrianopléban.”³²

Meg kell jegyezni, hogy a keresztény katonai csapatok beolvadását az oszmán 'askerî társadalmi rétegbe kétségtelenül előmozdította országuk vazallusi időszaka alatt az oszmán

²⁷ Lásd *Stefan Duşandan...*, p. 230.

²⁸ *Ibid.*, p. 232.

²⁹ *Ibid.*, p. 231-235.

³⁰ *Ibid.*, p. 237-241.

³¹ A kifejezést itt inkább katonaként kellene értelmezni, mint a lovasság tagjának.

³² Başvekâlet Archives, Maliye def. N° 303, Kircheva Defteri.

hadsereg segédcapataiként megszerzett korábbi tapasztalatuk. Látva, hogy helyzetüket és földjeiket hathatósan biztosította számukra az erős oszmán adminisztráció, a keresztény katonák többségének nem kellett idegenkednie a változástól. Nincs mit csodálkozni azon, hogy sok helyőrség harc nélkül adta fel erődítményét és beilleszkedett az oszmán társadalmi rendbe. Az óvatos oszmán politika és timar birtokok ígérete bizonyára sokakat vonzott közülük. Ez az egyik magyarázata az oszmán uralom viszonylag gyors terjeszkedésének a Balkánon.

Figyelemre méltó, hogy a szultán rendeletére a keresztény timarosok és voynukok gyakran a korábbi társadalmi jogállásukhoz mérten tartottak meg egy pozíciót az oszmán államszervezetben. Az oszmánok timar vagy bashtina formájában nagymértékben meghagyták ezeknek az embereknek a földbirtokosi jogait. Így a hatalmas famíliák (földesurak, *voynodok*) gyakran nagy oszmán timar birtokosokként őrizték meg apai örökségük nagyobb részét, és amikor felvették az iszlám hitet, bey címet kaptak és betölthették akár a legmagasabb közigazgatási pozíciót is. Egy körülbelül 1448-as jegyzékkönyvben ráakadtam egy keresztény - Gergi Istevan - esetére, aki elnyerte a subaşi tisztséget (a terület katonai és közigazgatási vezetője).³³ Habár nem voltak keresztény sancak-beyek (a tartomány kormányzója), de számos helyi nagy keresztény famíliából származó, iszlámra áttért sancak-beyt találtunk, mint például Yakub Bey és Hamza Bey, akik Albánia kormányzói voltak II. Murad (1421-1451) idején. Hamza Bey és Yakub Bey a híres albán Kastrióta, illetve Muzaki dinasztiaiból származtak.³⁴ A keresztény timar birtokosok és iszlamizált leszármazottaik, habár általában meghagyták őket öröklött földjeiken, de az új oszmán timar rendszer bevezetésével birtokaik egy részének és különleges feudális jogaik feladására kényszerültek. A legnagyobb famíliák szenvedték a legnagyobb veszteséget, és ezek a veszteségek számos esetben a helyi ellenállás kialakulását segítették elő. Nyilvánvaló, hogy az Iskander Bey (Szkanderbég) vezette albán nemzetségfők elhúzódó ellenállása alapvetően erre vezethető vissza.³⁵

A balkáni államok nemesi famíliái beolvadtak az oszmán timarosok nagy tömegébe, és muszlimokká váltak. Az iszlamizáció valójában egy lelki-társadalmi jelenség volt a keresztény sipáhik körében, akik minden bizonnyal az első áttértek voltak a birodalomban.³⁶ Az állam általában nem támasztotta az 'askerî osztályba való besorolásuk feltételül áttérésüket, és még közvetett módszerekkel sem tett kísérletet az ilyen áttérés elérésére. Imígyen még II. Bayezid idejében is találunk keresztény katonáknak kiosztott timar birtokokat. De a XVI. században már

³³ Minden *subaşi* bey titulust viselt a XV. században. Az szabályok szerint a *subaşi* rang alatti *timar* birtokos nem használhatta a bey titulust.

³⁴ Lásd H. Inalcik: *Arnavudluk'ta Osmanli Hakimiyetinin Yerleşmesi*, in Istanbul ve Fatih, II (1953).

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Lásd Stefan Duşandan..., pp. 231-233.; P. Wittek, *Yazijioghlu...*, BSOAS, XIV-3.

csékély számban találunk keresztény timarosokat ugyanazon területen, mi több, ebben a században a keresztény timarosok léte megdöbbenést keltett a lakosság körében, származásuk kiemelt érdeklődés tárgyává vált.³⁷ A korábbi keresztény timarosok fokozatosan iszlamizálódtak és eltűntek a XVI. századra. Valójában néhány timaros keresztény eredetét csak ritkán használatos családneve árulta el, mint ahogy az albániai Kurtik Musztafa esetében, aki minden kétségen kívül Pavo Kurtik (Kurtics), a híres szláv-albán főnemes leszármazottja volt.³⁸ Bosznia esetében sajátos kép bontakozik ki előttünk. A régi boszniai nemességet az oszmánok meghagyták örökletes földjeiken (bashtina), megerősítve őket korábban a boszniai király által adományozott tulajdonjogaikban. Ily módon Boszniában a régi nemesi réteg, amely fokozatosan felvette az iszlám vallást, saját öröklött földjeiken fenn tudott maradni egészen a XX. századig. Hogy mint a földhöz fűződő jogcím megerősítésének feltételeként nem volt nyomás az iszlám felvételére, meggyőzően mutatja be tanulmányában C. Truhelka,³⁹ és nemrégiben török okiratok is igazolták.⁴⁰ Úgy tűnik Szerbiában és Macedóniában az eltérő fejlődés szintén az oszmánok előtti állapotokból ered. Szerbiában és Macedóniában a nemesség egy része nem a boszniaihoz hasonló típusú bashtinát birtokolt. Szerbiában és Macedóniában a földbirtoknak, amelyet a főnemesek (*vlastelin*) birtokoltak, bizánci hűbérbirtok (*pronija*) jellege volt. Ezeket az oszmánok könnyen a szokásos timar birtokká alakították át, melyek így aztán a timarokra vonatkozó általános szabályok hatálya alá tartoztak.⁴¹

Ami a voynukokat illeti, mivel sajátos státuszuk miatt nem voltak kitéve a keresztény timarosokhoz hasonló társadalmi hatásoknak, ezért megőrizték keresztény hitüket. Amikor a XVI. században a voynukok elvesztették katonai jelentőségüket az oszmán hadseregben, a re'âyâ társadalmi jogállásba süllyedtek a hasonló muszlim *yaya* és *musellem* katonai csoportokkal együtt. A híres történész - Idrîs-i Bildîsî - mégis úgy említi őket a XV. század vége felé tehető időszakban, mint oszmán hadsereg fontos részét alkotó keresztény katonákat.⁴² Később Bulgáriában a Birodalmi Istálló lovászaiként maradtak fenn.⁴³

Nem szükséges itteni megvitatása más nem 'askerî jogállású keresztény katonák kérdésének, mint amilyenek például: a *cerehor* katonák, akik alkalmi besorozottak voltak a keresztény lakosság köréből, vagy a keresztény várórség, és az átmeneti adókedvezményt élvezők rétege.

³⁷ Lásd Stefan..., p. 247, note 190.

³⁸ *Ibid.*, p. 226.

³⁹ *Die Geschichtliche Grundlage der Bosnischen Agrarfrage*, Sarajevo 1911.

⁴⁰ Lásd Stefan Duşandan..., pp. 236-240.

⁴¹ Lásd H. Inalcik: *Timariotes*. pp. 130-131.

⁴² Lásd Fatih Devri *Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar*, p. 177.

⁴³ *Ibid.*, p. 152.

Tulajdonképpen ezek a csoportok különleges helyzetet élveztek valahol az 'askerî és a re'âyâ osztály között.

Az oszmánok nemcsak a Balkánon, de Anatóliában is hasonló óvatos hódítási politikát alkalmaztak. Példának okáért Karaman tartomány defterei⁴⁴ szerint, melyeket a fejedelemség annektálása után állítottak össze, az őshonos arisztokrácia nagy többsége pozíciójában maradt, gyakran korábbi földbéli jogaikkal együtt. A H.u. 929. évi (Kr.u. 1519) defterben a Karamanok ősi famíliája a következő címsor alatt került említésre: „azok a timar birtokosok, akiknek atyjai valaha Karaman előkelőségei voltak...”. Ezek többsége alkotta a timarióták többségét ebben a tartományban. A magas méltóságú személyeknek bey titulussal együtt itt is nagyobb timar vagy *ze'âmet* birtokokat adományoztak, gyermekeik szintén nagy méretű timarokat kaptak a tartomány különböző részeiben. A legfontosabb családok a következők voltak: Turgud, Kögez, Teke, Bozdogan, Samagar, Yapa, Egdir, Emeleddin, Bulgar, Adalibey, Uçari, Yasavul Musa, Bozkir, stb.⁴⁵ Ebben a térségben ezeknek a famíliáknak a többsége adta a törzsek főnöki tisztségét is. Tudjuk, hogy az oszmán hódítás előtt a részben már letelepedett törzsek alkották a Karamanidák oszmánok elleni legfőbb haderejét. Akkor a Yapalu törzs, amely minden kétségen kívül a népesebb Turgud törzsi szervezeten belül egy bizonyos Yapa Bey köré formálódott új törzs volt, számos nemzetségének adóját timarként Yapa leszármazottjainak adományozták. A Bektaşlu törzs adója hasonlóképpen egy bizonyos Bektaş leszármazottjainak timarjává változott. Tehát a törzsfőnökök timar adományként kapták törzsük adóját; más szóval a fennálló helyzetet csupán egy sajátos timar rendszer keretében erősítették meg. Úgy tűnik, ez volt az oszmán uralom kiterjesztésének egyedüli útja ebben a térségben, mert az őshonos arisztokrácia erős törzsi szálakkal rendelkezett, és mindig hajlamos volt kibújni az oszmánok központosító közigazgatása alól. Több alkalommal is szervezkedtek karaman, illetve oszmán trónkövetelőkkel, de külföldi hatalmakkal, mint például az egyiptomi Malelukokkal, vagy az Iráni Sahhal is. Ismail Sah (1500-1524) ezen törzsi szervezeteket támogatva erősödött meg Anatóliában az oszmánok ellenében. Az oszmán kormányzat végül is nem kitelepítéssel vagy elnyomással lett úrrá a karaman törzsi arisztokrácia lázadó hajlamán, hanem államrendszerének a körülményekhez való hozzáigazításával. Az idő meghozta a maga gyümölcsét. A helyi timar birtokosok leszármazottjai új timar adományokat kaptak az újonnan meghódított szomszédos vidékek földjein. Minden valószínűség szerint a Nagy Süleyman uralkodásának első éveiben bekebelezett Zulkadriye tartományban 35 Karaman és 6 Iç-ili törzsből származó timarost

⁴⁴ Başvekâlet Archives, Tapu Defterleri N° 40, 32, 58, 63, 119, 392, Maliye Deft. N° 567.

⁴⁵ Ezek közül számos familia megtalálható Shikari Karamanok történetéről szóló, félig-meddig legendaszerű művében.

találunk 73 helyi, és 41 meghatározatlan eredetű timarióta ellenében.⁴⁶ Hasonlóképp számos bosnyák és szerbiai eredetű timarióta kapott birtokot a meghódított Magyarországon. Így az új nemzedék elvesztette korábbi helyi kötődéseit és a későbbi kinevezések által beolvadt a timarióták hatalmas seregébe. Mellékesen megjegyezve hozzá kell még tenni, hogy az asszimiláció folyamata együtt járt azzal is, hogy a helyi jogok és szokások helyébe fokozatosan az oszmán jog és adóztatási rendszer lépett.⁴⁷

Végezetül általában azt gondolhatják, hogy az az oszmán alapelv, mely szerint az 'askerî osztályba csak katona illetve arisztokrata származású személyeket olvasztott be, kapcsolatban lehet oszmánok gâzî eredetével. Köztudott, hogy a határvidékeken a gâzîk alkották a hit harcosainak katonai szervezetét, és a szeldzsukida szultánok ezen szervezetnek tagjait különleges jogállásba emelték. Ráadásul az akkori idők legszentebb férfiúitól kaptak vallási megerősítést.⁴⁸ Ahogy kimutatásra került, Osman Gâzî első szövetségesei, akik később vazallusaivá váltak, helyi keresztény vagy muszlim földesurak, illetve katonai vezetők voltak.⁴⁹ Mindenesetre az első oszmánok egy katonai hagyománnyal rendelkező elkülönülő csoport volt. Azonban az oszmán uralkodó osztály eredete még az oszmán történelem első időszakában sem csak egyedül a helyi nemességre vezethető vissza. Az oszmán kormányzat másik alapelve, amely a katonai osztályhoz tartozó csatlósok számára timar birtokok és hivatalok megszerzését tette lehetővé, egyben meggátolta egy vérségi rokonságon alapuló kaszt kialakulását. Ahogy már rámutattam, az oszmán szultánok egy olyan közigazgatási szervezetet hoztak létre, mely szervezet a szultán személye iránt teljes odaadó hűséggel bírt. A szultán fővárosi udvartartása és hadserege majdnem teljes egészében szolgáló eredetű (*kul*) volt, akiknek néha a tartományokban adományoztak timar birtokokat; a szultán személyes szolgálókat gyakran kormányzóknak is kinevezték. Úgy vélték, a szultán abszolút hatalmát ez a rendszer biztosítja.⁵⁰

⁴⁶ Tapu Defterleri N° 392.

⁴⁷ Lásd Ö. L. Barkan, Kanúnlar, Istanbul 1943, pp.LXII-LXX; írásom *Stefan Duşandan...*, pp. 241-242; W. Hinz, *Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15 und 16 Jahr.*, ZDMG, Bd100-1.

⁴⁸ Lásd P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938, pp.33-51. Wittek volt az első, aki rámutatott az Oszmán dinasztia gâzî eredetére, de elutasította törzsi eredetüket, míg F. Köprülü megpróbálta kimutatni kapcsolatukat a Kayi törzssel (Belleten 28, pp. 219-313). Bármilyen törzsi eredetű is legyen, Osman családja úgy látszik egy határvidéki (*uc*) törzshöz tartozott, amely nem zárja ki a gâzî szervezethez való tartozásuk lehetőségét. Nincs elég bizonyítékunk arra, hogy teljesen visszautasítsuk a régi hagyomány nyújtotta részletes beszámolót Oszman félnomád életéről. Az oszmán határvidékeken a XIV-XV. századi törzsi eredetű gâzî főnökök - Pasha-yigit, vagy Minnetoglu Mehmed Bey, vagy talán Evrenos Beyhez hasonlóan - hamarosan megtelepedtek a határvidéki városokban és megszabadultak törzsi kötelekeiktől. Kelet-Anatóliában és Iránban a törzsi vezetők erős államokat alapítottak a XV. században.

⁴⁹ Lásd *Stefan Duşandan...*, pp. 213-219. A Başvekâlet Archives-ban található (Maliye def. N° 8) Sultan-öyüğü 1469. évi deftere szerint Mihail Bey birtokolta Harman-kaya-t és a környező falvakat, vagy timar birtokként, vagy tulajdonaként (*mülk*).

⁵⁰ Az Oszmán Birodalom eme alapintézményét kortárs velencei beszámolókat felhasználva megfelelően hangsúlyozza a XIV. századra vonatkozóan A. H. Lyber (*The Government of the Ottoman Empire in the Time of*

A defterek alapján legalább I. Bayezid (1389-1403) uralkodásáig vezethetjük vissza ezt a rendszert, és kétség sem merül fel még korábbi fennállását illetően. A kul rendszer fennállt a provinciák timar birtokosai között is, ahol a beyek kísérete katonai funkciókat ellátó szolgálókból állt. A bey szolgálói és kuljai (perzsa: *gulâm*, arab: *mamlûk*) juthattak timar birtokhoz.⁵¹ Másrészt a timarosok kötelezettségi körébe tartozott kiképezni és fenntartani a *cebelû*, kul vagy *nöker* réteget. Mint ismeretes, a viszonylag kiterjedt birtokkal rendelkező nagyszámú timarosoktól elvárt volt egy teljes fegyverzettel felszerelt lovasokból (*cebelû*) álló meghatározott létszámú had kiállítása, amelynek száma a timaros rangjának és a timar birtok jövedelmének függvényében változott.⁵² A timar birtokos köteles volt birtoka egy részét a *gulâmnak* juttatnia, amely kisebb volt a *cebelû* számára megkövetelt birtoktestnél. Ez esetben a kul egyszerű szolgáló, inasnak látszik. Valójában a kul és *gulâm* közötti különbség fegyverzetükön és felszerelésükön nyugszik. Ha lehetőség adódott rá, mindkettő elnyerte a timarosi kinevezést. Mindenesetre a Portán minden timar birtokosnak, az egyszerű *sipâhî*től a *pasâ*ig voltak csatlósai, mint a feudális hadseregben. A kul közvetlenül ura hatalma alatt állt, ameddig a szultán timarossá nem tette. A távoli határvidéken néhány nagy oszmán *uc-beyi* - Evrenos Bey, Turahan Bey, az Üsküpi (Skoplje) Işak Bey - és később fiaik *kulok* százaival bírtak, és a tartományukban lévő timar birtokosok jobban függtek tőlük, mint a Birodalom más tartományaiban lévő társaik.⁵³ Valójában a Balkánon tevékenykedő nagyhatalmú *uc-beyik* némileg függetlenek voltak, és egészen Konstantinápoly meghódításáig nagy szerepet játszottak I. Bayezid fiai és unokái közötti trónharcokban.⁵⁴ Mivel az összes timar birtokot

Suleiman the Magnificent, Cambridge Mass. 1913). A *gulâm* vagy *kul* rendszer létezett az oszmánok előtt az anatóliai szeldzsukok, az egyiptomi mamelukok között, továbbá a korai muszlim államokban. A rendszer általános gyakorlata a következő volt: a rabszolgát, akit vagy a háborúban ejtettek fogságba, vagy a szultán, illetve katonai vezetők vásároltak, a szultán vagy a nagyúr feltétlen hűségű csatlósává gyúrták át. Még ha át is tértek az iszlám hitre, akkor is kötve maradtak parancsoló uraikhoz. Az oszmán szultánok keresztény alattvalóik gyermekeit is begyűjtötték hasonló céllal. A *kulok* fontos katonai és közigazgatási posztokra kaptak megbízatást, uraik, akik bizonyosak lehettek feltétlen hűségük tekintetében, megosztották velük a kormányzati felelősséget és a hatalmat. Más szóval maguk is parancsoló úrrá váltak. A közel-keleti mongol invázió után a mongolok *nökör* (*nöker*) intézménye látható nyomokat hagyott a régi *gulâm* rendszeren Közép-Anatóliában. A Yapa családnak (lásd fentebb p. 118) voltak nomád *nökörjei* a XVI. században. Az oszmánok a *nökör* szót a *gulâm* szinonimájaként használták Albániában 1431-ben. Mindenesetre a *kul* rendszer nem írható le csak a *walâ* iszlám intézményével. A *kul* személyes kötődése és ragaszkodása közelebbi volt, mint a mongol *nökör*, illetve az iszlám *mavlâ* intézményében.

⁵¹ Albánia 1431. évi deftere szerint a timarióták más csoportjai mellett a kul eredetű timar birtokosok kimagasló számban szerepelnek.

⁵² I. Süleyman Kanûnnâmájában részletesen lefektetésre került a *cebelûk* és *gulâmok* száma és felszerelése. Arif Bey TOEM-ben megjelölt megbízhatatlan, nem kritikai kiadása sok hibát és kihagyást tartalmaz.

⁵³ 1455-ben Üsküp határvidéki tartományban a teljes 189 timar birtokosból 160 volt előzőleg Işak Bey és a kormányzóságban őt követő fia, Isa Bey szolgálója vagy *kulja*. Lásd *Fatih Devri üzerinde Tedkikler ve Vesikalar*, p. 149.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 69.

közvetlenül a szultán adományozta, ezzel megakadályozta ezeknek a beyeknek tényleges magánhadsereggel rendelkező feudális főurakká válását. Másrészt a kulok legnagyobb csoportjával rendelkező szultán valóban képes volt ellensúlyozni a beyek hatalmát. II. Mehmed alatt a szultán szolgálói - a kulok - túlsúlyba kerültek az egész birodalomban, és a határvidéken a régi arisztokrata csoportok, a hatalmas famíliák nagymértékben veszítettek jelentőségükből. Szintén figyelemreméltó, hogy a helyzettel ellentétben, Konstantinápoly meghódítása előtt II. Mehmed nagyvezíreinek többsége kul származású volt. Röviden összefoglalva, a részben korábbi elemeket őrző timar rendszer és kul rendszer végső fokon képessé tette a szultánt annak megakadályozására, hogy a régi feudális és arisztokrata réteg a központi kormányzatot terhelve eluralkodjon a Birodalmon. Ennek elérése is fokozatosan ment végbe és a meghódított vidékeken található különböző társadalmi elemek egységbe rendezésének lassú folyamata egy korlátlan hatalommal rendelkező uralkodó alatt egységesített központi közigazgatás által fejeződött be.

(4) Kitelepítés és kivándorlás, mint újjászervezés eszközei

Az újonnan meghódított területek biztosítása érdekében az oszmánok a betelepítés és tömeges kitelepítés alaposan kidolgozott rendszerét (*sürgün*) alkalmazták. A féktelen nomádokat, az engedetlen falusi vagy éppen városi népességet, melyek zavart okoztak vagy okozhattak volna, a Birodalom távoli részébe helyezték át. Az oszmán állam nagyban érdekelt volt abban is, hogy török népességet telepítsen a meghódított földekre.

A régi oszmán krónikák Gallipoli-félszigeten véghezvitt első hódításokról szóló beszámolóiban olvasható: „(Süleyman Pasa, Orhan Gâzi fia jelenti apjának), hogy nagyszámú moszlim népesség szükségeltetik ezekre a meghódított földekre és erődökbe. Szintén kérte, hogy küldjön gâzi vitézeket. Orhan helyeselte és a Kara Arab nevezetű nomádokat telepítette Rum-ilibe, akik el is jöttek az ő földjére. Minden nap új és új családok érkeztek Karasiból. A jövevények megtelepedtek és elkezdték a *gazât* (szent háború).”⁵⁵ Szintén olvashatjuk: „Süleyman Pasa elrendelte: Vessétek ki a keresztény katonákat azokból az erődökből (Európában) és küldjétek őket Karasiba (Anatólia), így a jövőben nem fognak számunkra gondot okozni. És így hát elküldettek.”⁵⁶

⁵⁵ Ashik Pashazâde, pp. 49-50.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 49.

A krónikákban számtalan hasonló kitelepítésekről szóló feljegyzés található. Teljesen nyilvánvaló, hogy az oszmán állam a korai időktől kezdődően élt a tömeges kitelepítés gyakorlati alkalmazásának eszközével.

A későbbi időkből származó okiratok megerősítik a tömeges kitelepítés régi hagyományát, és további érdekes részletekkel is szolgálnak. A 980. Djumâda 13. napján (1572. szeptember 24.) kelt deportálásról szóló birodalmi rendelet⁵⁷ szerint Anatólia, Rum (Sivas), Karaman és Zulkadriya tartományokban lakó minden tíz családból egyet az újonnan meghódított Ciprusra telepítettek. A betelepítés kifejezett mozgórugója a sziget biztosítása és az oszmán jogrendszerbe való beillesztése volt. A telepeseket úgy válogatták, hogy a társadalom minden rétegét - földműves, kézműves, stb. - felöleljék. Habár a szigetre elsőként küldött telepesek a terméketlen vidékek parasztjai, nincstelenek, naplopók és nomádok voltak. Ezeket az embereket eszközeikkel, szerszámaikkal jegyzékbe vették, majd átszállították őket. Az áttelepítettek új hazájukban két éves időtartamra különleges adómentességet kaptak. Minthogy a kijelöltek rendszerint nem szívesen hagyták el otthonaikat, a kitelepítés megvalósításában érintett hivatalnokok utasítást kaptak az intézkedés könyörtelen végrehajtására. Későbbi időpontban büntetésként elítélt uzorásokat és bűnözőket küldtek Ciprusra.

Köztudottnak mondhatók II. Mehmed (1451-1481) Albániából, Szerbiából, Moreából és Kaffából Isztambulba irányuló tömeges áttelepítési intézkedései. Ennek fő célja az új főváros működtetésének, felvirágoztatásának biztosítása volt. Az áttelepítettek nagy része hadifogoly volt, akiket a szultán földműves szolgálóiként Konstantinápoly környéki falvakban telepítettek le.⁵⁸

Egy keresztény országba irányuló tömeges deportálás figyelemre méltó példáját adja egy hatalmas muszlim re'âyâ csoport (1025 család) Anatóliából a bulgáriai Pravadi kerületbe való áttelepítése. Ezek az emberek különleges sürgün (telepes) státuszt élveztek és *sürgün subaşisi* megnevezésű tisztviselő vezetése alatt független közigazgatási egységet alkottak. Önállóságukat egészen a XVI. századig megtartották, amikorra úgy tűnik beolvadtak a helyi re'âyák közé. Anatóliába történő deportálásra példa egy valószínűleg lázadó albán csoport erőszakos áttelepítése a XV. században. Tömören kifejezve, az oszmán archívumokban fellelhető példák megerősítették a korábbi krónikák beszámolóit, melyek szemléletesen

⁵⁷ Lásd Barkan, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire Ottoman; Revue de la Fac. des Sc. Econ. Istanbul* XI, 91.

⁵⁸ A földműves szolgálókról és jogállásukról lásd bővebben Barkan, in *Revue de la Fac. des Sc. Econ. Istanbul*, N° 1-3 (1939).

mutatják be az oszmánok újonnan meghódított területek államszervezési eszközeként alkalmazott tömeges deportálást.

Ahogy láttuk, az újonnan telepített népesség jogállása a körülmények függvényében változott. Az oszmánok hódításaik első századában láthatólag inkább katonai célok érdekében használták az áttelepítést. Ez alatt az időszak alatt nagyszámú, kezelhetetlennek bizonyuló anatóliai nomád népességet vittek és telepítettek le a balkáni területekre, ahol különleges katonai státuszt kaptak.⁵⁹ Barkan a kora XVI. századi defterekből nyert adatok alapján rajzolt térképe szerint ezek a török nomádok - *yürük* elnevezéssel - katonailag szervezeten, elsősorban Trákiában, Rodopében és a Balkán-hegység déli lejtőin,⁶⁰ Macedóniában és Dobrudzsában voltak megtalálhatók, mindenütt, ahol a XIV. század második felében hódítások történtek. Albánia deftere szerint eközben Kis-Ázsia különböző részeiből - Saruhan, Djanik, Paphlagonia, Tarakliborlu (Bolu), Vize (Trákiában) - számos áttelepített kapott timar birtokot Albániában 1415 és 1430 között. Ezek az áttelepítések kétségtelenül összefüggésben voltak a Saruhanban és Djanikban ekkoriban történt zavargásokkal (Seyh Bedreddin lázadása és Yörgüç Pasa hadjárata a nomádok ellen Djanikban). Figyelembe véve azt a tényt is, hogy „az Evrenos Beyjel és Turahan Beyjel tartó anatóliai török kivándorlók”,⁶¹ illetve a híres üsküpi uc-beyi, Pasa-yigit Bey vezette férfiak, akiket a Saruhanból származó nehezen kezelhető nomádok fejeként helyeztek át Üsküphe,⁶² timar birtokokat kaptak a meghódított földeken, arra a következtetésre jutottunk, hogy a határzónába áttelepítetteket felettébb nagylelkűen harcosként kezelték.⁶³

Az eddigiekben azt próbáltuk bemutatni, hogy a birodalomszervezésben az oszmánok milyen széles körben használták a kitelepítést. Ezzel összefüggésben a Balkánra irányuló önkéntes kivándorlást is meg kell említeni. Ö. L. Barkan térképe⁶⁴ láthatóvá teszi a Balkán-félszigeten a nomád és a megtelepedett török népelemek XVI. századi becsült számát és elhelyezkedését; a teljes lakosság körülbelül egy negyedét muszlimok alkották. Figyelmen kívül hagyva az iszlamizált őshonos szlávokat, továbbá a muzulmán közösségeket az uc erődített városaiban és azok környékén, mint amilyen például Nigebolu (Nicopolis), Küstendil, Tirhala, Üsküp (Skopje), Vidin és Silistre, a muzulmán törökök túlnyomó többségben voltak mind Trákiában,

⁵⁹ Lásd *Sultan Süleyman Kanunnamesi*, ed. TOEM, and Barkan, *Osmanli Imperator-luğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esaslari*, Istanbul 1943, pp. 260-269. A *re'âyâ*ként falvakban letelepített török nomádokról lásd később, p. 125.

⁶⁰ Barkan, *Les déportations*, pp. 108-119 és térkép; cf. C. Truhelka *Über die Balkan-Yürüken*, in *Rev. Int. des Etudes Balcaniques*, I, 89-99.

⁶¹ Lásd *Stefan Duşandan...*, p. 215. Az idézet Tirhala jegyzékönyvéből származik.

⁶² Lásd Barkan, *Les déportations*, p. 112.

⁶³ A timar rendszer fennállása során mindazok, akik kiemelkedő tettet hajtottak végre a háborúban, jogosultak voltak timar adományra.

⁶⁴ Lásd fentebb, p. 123, 2. jegyzet.

mind a Balkán hegyláncának déli területein. A sűrűn egymás mellé kerülő betelepítésekre a félsziget két történelmi útja, a Trákián és Macedónián át az Adriáig, valamint a Marica és a Tundja folyók völgyein egészen a Dunáig haladó út mentén került sor. A yürüköket többnyire a terület hegyvidéki részein telepítették le. A XV. századi defterek nyújtotta anyag alapján állíthatjuk, ez a helyzet vált uralkodóvá a század első felére. A falvak elnevezései jelzik a betelepítések meglehetősen kiterjedtségét. A Marica-völgyben számos falunév osztályozása kapcsán eredetük tekintetében a következő kép bontakozik ki előttünk:

1. A falvak török nomád csoportok után kapták elnevezésüket, úgymint: Kayi, Salurlu, Türkmen, Akcakoyunlu.
2. A falu elnevezése kapcsolatot jelez anatóliai területekkel, mint például: Saruhanlu, Meteşelü, Simavlu, Hamidlü, Efluganu. Ezeknek a telepéseknek többsége minden bizonnyal nomád eredetű, minthogy egy bizonyos terület nomád csoportjait általában azonos módon nevezték meg.
3. A Marica-völgyben és Trákiában a falvak nagy többségének elnevezése híres-nevezetes személyiségek nevére vezethető vissza: Davud Bey (a falu: Davud-Beylü), Turahan Bey (a falu: Turahanlu), vagy Mezîd Bey.
4. Számos más falu hivatali tisztségek után kapta nevét, úgymint: Doganci, Turnaci, Çavuş, Damgaci, Müderris, Kadi, Sekban, stb. Ezeket a falvakat timar birtokként ilyen tisztséget viselő hivatalnokok birtokolhatták.
5. Bizonyos falvak egyes személyek nevét viselték: Karaca Resul, Hacı Timurhan, Ibrahim Danişmend, Saru Ömer. Ezek a falvak alapítójukról, vagy a többséget alkotó első telepeseikről kaphatták nevüket.
6. Több más falu egy *zâviye* (dervisek által fenntartott egyfajta fogadó) vagy kegyes alapítvány körül fejlődhetett ki. Ezek az intézmények meghatározott pénzügyi kiváltsággal rendelkeztek, amely környezetükben ösztönzőleg hatott a falvak kialakulására. Egy fontos tanulmányában⁶⁵ Barkan ilyen falvak százait említette és megpróbálta kideríteni megalapításuk sajátosságait.
7. Végezetül számos falut találtunk természeti jellegzetességre utaló, vagy gazdasági funkciót tükröző török névvel, mint például: Kayacik, Ada, Hisarlu, Yaycilar, Bazarlu, Çömekci, Gemici, Eskice-bazar, Balci.
8. A XV. századi defterekben Ipsala, Dimetoka, Gömülcine, Yanbolu kerületekben keresztény névvel szereplő falvak - úgymint: Mavri, Makri, Karli, Anahoriya, Karbuna, Ostrovica - csekély számban vannak jelen.

⁶⁵ *Istilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri*, in *Vakıflar Dergisi* II, Ankara 1942.

Nem ez a helye kifejteni ezen a török falvak megalapításának folyamatát. Habár meg kell jegyezni, hogy az Anatóliából származó törökök új földjeiken különálló falvakat alapítottak és rendszerint nem keveredtek az őshonos keresztény lakossággal. A XV. században készült népszámlálás szerint, mely egyben a városi és falusi emberek nevét is mutatja, ezekben az új falvakban a lakosság kizárólagosan muszlim volt. Még olyan városokban is, mint például Gallipoli, Adrianople (Edrine), Üsküp, Tirhala, Serez (Serres), amelyeket az új török jövevények számottevően felduzzasztottak, a keresztények elkülönült negyedekbe szorultak vissza.⁶⁶ A keresztény falvakban vagy negyedekben talált muzulmán valószínűleg áttért volt. Mi több, a Balkánon egész városokat alapítottak teljes török lakossággal, ilyen például Yenişehir (Újváros) Tesszáliában.

A betelepítésnek ez a sémája arra enged következtetni, hogy ezeknek a területeknek a muszlim népessége inkább Anatóliából származó bevándorló volt, mint áttért őshonos eredetű. Úgy tűnik, körülbelül a XIV. században egy viszonylagos túlnépesedés volt Nyugat-Anatóliában és a gazdag nyugati földek vonzották a kivándorlókat az ázsiai hátországból, ahol anarchia uralkodott el az ilkhanida uralom hanyatlása után.⁶⁷ Egy 1455. évi oszmán defter⁶⁸ megerősíti azt, hogy Nyugat-Anatólia, amelyet a gâzî fejedelemségek hozzávetőleg 1270 és 1330 között hódítottak meg,⁶⁹ a XIV. században már elsöprő fölényű török többséggel bírt. (Úgy tűnik, hogy Nyugat-Anatólia eltörökösítése ugyanazt az eljárásmódot követte, mint amit a XV. században a Balkánon alkalmaztak, mely nem az iszlámra való tömeges áttérésnek, hanem a nagyarányú török betelepítésnek volt köszönhető.) Ezt az állítást nagymértékben megerősítik a már említett kitelepítési jegyzékek. De az Anatóliából kiinduló, Trákiába és a Marica folyó völgyébe irányuló nagyarányú betelepülés csak önkéntes kivándorlással, és nem tömeges kitelepítéssel magyarázható. A legrégebb oszmán hagyomány rögzíti,⁷⁰ hogy Timur 1402. évi anatóliai hadjárata okozta a török népesség új beáramlását a Balkánra, határozottan jelenti ki: „Akkor

⁶⁶ Üsküp 1455. évi deftere szerint a városban 8 keresztény és 22 muszlim negyed volt. (Başvekâlet Archives, Maliye def. N°12.)

⁶⁷ Lásd F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, p. 3378, és Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Istanbul 1946.

⁶⁸ Ezeket a nyugat-anatóliai gâzî államokat, amelyekből később az oszmán állam alakult, P. Wittek mesterien mutatja be tanulmányában - *Das Fürstentum Mentesehe, Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15 Jahrh.*, Istanbul 1934, - és *Rise of the Ottoman Empire* című művében. F. Köprülü különböző tanulmányaiban a török hátország belső viszonyait világítja meg (ezeknek a tanulmányoknak az összegzése az *Origines de l'Empire Ottoman* munkájában található). Mindkét szerző a nyugat-anatóliai török invázió legfőbb okaként a kivándorlást és szeldzsukida-bizánci határvidék túlnépesedését hangsúlyozza. A kortárs szerző - Gregoras (I, 137) - is ezt emeli ki.

⁶⁹ Başvekâlet Archives, Tapu def. N°1, Aydin

⁷⁰ *Tevârih-i Osmân*, ed. Fr. Giese (Bresslau 1922) text, pp. 45-46; másik változat, kiadta I. H. Ertaylan (Istanbul 1946), p. 70.

nagyszámú arabokhoz, kurdokhoz és türkménekhez tartozó család, és (megtelepedett lakosság) Anatóliából szétözönlött Rum-iliban... az igazság az, hogy Rum-ili (muszlim) népessége eredetileg Anatóliából jött.”

Az oszmánok hódításaik első évtizedeiben minden kétséget kizáróan ösztönözték a köznép Balkánra irányuló önkéntes kivándorlását, akik napról napra növekvő számban érkeztek Anatólia és az iszlám világ többi részének minden szegletéből. Katonai és pénzügyi megfontolás okán,⁷¹ továbbá a születésekkel megnövekvő népesség áttelepítési igényét kielégítendő szükségessé vált egy kolonizációs politika kialakítása. Ezzel kapcsolatban hangsúlyt kell helyezni a török lakosság katonai jelentőségére az oszmán állam ezen első periódusában, mikor a hadsereg egy nagy részét a városi és falusi törökök köréből toborozták, *'azab* illetve *yaya* megnevezéssel. Az oszmán hadseregben ezek a török katonák a XVI. századig játszottak jelentős szerepet. Ahogy az oszmán archívumok okiratai is mutatják, a XIV. században csak az oszmán uralom alatti területeken alakították ki széleskörűen a *yaya* katonai szervezetet, melynek legfontosabb területe Kelet-Trákia és a Marica-völgy volt, s ezen a területen lévő Çirmenbe (Csermanon) nevezték ki ezeknek a török yayáknak a főparancsnokát.⁷²

Azt is érdemes megjegyezni, hogy a törökök széles néptömegeinek Balkánra irányuló spontán kivándorlása enyhült a XV. század közepe felé, a Rhodosz, továbbá a Balkán-hegységen túli török kolonizáció a határvidék néhány katonai központjára korlátozódott, és a kivándorló népesség többnyire az állami deportáltakból tevődött össze.

HALIL INALCIK

(ANKARA)

⁷¹ Az oszmán kormányzat azért volt a legérdekeltebb a megművelt földterületek bővülésében és az új falvak megalapításában, hogy növelje az állami bevételeket, továbbá hogy új *timar* birtokokat legyen képes létrehozni. (lásd H. Inalcik: *Stefan Duşandan...*, p. 239, jegyzet 121). A *tahrîr emîni* feladatának lényege éppen az volt, hogy felkutassa, illetve kialakítsa az állami bevételek ilyen forrásait (*ifrâzât és şenletme*). II. Mehmet és Nagy Süleyman *emîn*jei különös aktivitást mutattak az ilyen típusú állami bevételek további növelésében, amely összhangban van a provinciák *timarosok* alkotta hadseregének nagyarányú megnövekedésével.

⁷² Lásd az én Arvanid Defteri, p. VI.